

Həmid Araslı və türk-müsəlman xalqları ədəbiyyatı

Əlizadə Əsgərli,

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, professor.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim və ictimai xadim, Əməkdar elm xadimi, akademik Həmid Araslı ədəbiyyat tariximizin folklor, aşiq yaradıcılığı, klassik irs və ədəbi əlaqə problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olub və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcılarından biri kimi tanınıb.

Alimin elmi tədqiqatlarında ədəbi əlaqələr mövzusu mühüm yer tutub. Bu əlaqələrin vacib tezisləri, mühüm elmi müddəaları ilkin renessans dövründə (XII əsr) Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və Məhsəti Gəncəvi irsinin Özbəkistan, Tacikistan, Hindistan və Türkiyə xalqları ədəbiyyatı; Orta əsrlərdə (XIV-XVI əsrlər) Marağalı Əvhədi, İmadəddin Nəsimi, Kişvəri, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli irsi ilə Şərq xalqları və Asiya ölkələri ədəbiyyatı; erkən yeni dövr üzrə (XVII-XVIII əsrlər) Məhəmməd Əmani, Fədai, Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhcur Şirvani, Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif irsinin qarşılıqlı poetik ənənələri, habelə, Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı olub.

Həmid Araslının tədqiqatçılığı təsviri, informativ xarakterli olmaqla bərabər, faktların təsdiqi və ya təshihləri ilə birlikdə olub, iqrarı və inkarı hökmlərə yol açıb, mühakiməli və məntiqli görünüb, mülahizələrə və mübahisələrə yer qoyub. Bu o deməkdir ki, Həmid Araslının tədqiqatlarının çoxu ilkinliklə, fərdi tədqiqat üsulu ilə bağlı olub, vaxt keçdikcə, axtarışlarını, elmi uğurlarını zənginləşdirib.

Ədəbiyyatşünas-alim ciddi mənbəşünaslıq və mətnşünaslıq işləri görüb. Bədii-elmi materiala yaxın olmağı bacarıb. Buna ərəb, fars və rus dillərini, ədəbi qaynaqları daha dərinlən bilməsi zəmin olub.

Həmid Araslının elmi-filoloji bilikləri Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq, habelə Asiya ölkələri üzrə konfranslar, əhəmiyyətli mövzu-problemlər ətrafında tədqiqlər, tədris müəssisələrində mühazirələr fonunda zənginləşib. Alimin tədqiqatlarının geniş bir şəbəkəsi tarixi-müqayisəli metoda, analitik təhlil üsuluna əsaslanıb. O, problemləri əhatəsi ilə birlikdə göstərməyə, ənənə, irs və varislik zəminində təqdim etməyə, müasirliyə üstünlük verib, sosial-siyasi şəraitlə elmi-mədəni mühiti bir yerdə götürməyi vacib bilib.

Görkəmli alim tarixi-ədəbi şəxsiyyətləri: Homer, Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Şota Rustaveli, Aligyeri Dante, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Uilyam Şekspir, Corc Bayron, İohan Volfhanq Höte, Aleksandr Puşkin, Mirzə Fətəli Axundzadə, Namiq Kamal və Tofiq Fikrəti dövrünün müasirləri səviyyəsindən dəyərləndirib.

Həmid Araslı Nizami Gəncəvi irsini cəhəşümül hesab edib. Onun Yaxın və Orta Şərq, habelə Asiya ölkələri şairlərinə geniş təsirindən danışır. Buna səbəb Nizami humanizmi və bəşəriyyəti olub. Alim bu ideyaları Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin əsasında görüb. O, Şərq xalqlarının zəngin mədəni irsinə, böyük ərəb və qədim yunan mədəniyyətinə, şifahi xalq yaradıcılığına dərinlən bələd olub. Bu poetik məktəb özünəqədərki poetika məktəblərindən seçilib və şairi əsrimizə qədər Şərq və Qərb (Avropa) ölkələrində tanınıb. Bunu "Gülşəhri və Nizami Gəncəvi" məqaləsində də qeyd edib. Bu baxımdan, alim hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi, İran şairi Məktəbi, tacik şairi Əbdürrəhman Cami, özbək şairi Əlişir Nəvai və türk şairi Şeyxinin adını çəkib.

Ədəbi əlaqələr araşdırıcısının məqalələri türk-müsəlman xalqları məcrasındadır. Bu mənada "Gülşəhri və Nizami Gəncəvi" (1968), "Nizami və özbək ədəbiyyatı" (1980), "Qüdrətli şair, ictimai xadim" (1968), "Cami və Azərbaycan ədəbiyyatı" (1964), "Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən" (1957), "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" (1940), "Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı" (1966), "Sabir və Şərq ədəbiyyatı" (1962), "Füzuli ərəb tədqiqatında" (1971), "Ədəbiyyat tariximiz haqqında yeni əsər" (1982), "Füzuli haqqında yeni kitab" (1956) kimi məqalələri qeyd oluna bilər.

Həmid Araslı ədəbi əlaqələrdə tərcümənin roluna, ciddi filoloji-elmi tərcüməyə əhəmiyyət verib. Alimin tərcüməyə yanaşması münasibətli, müdaxiləli olub. "Nizami əsərlərini yazan katiblər onun türkçə işlətdiyi sözləri nə qədər dəyişdirənlər də, şairin əsərlərində bu sözlər, xüsusilə xalq deyimləri çox qalmışdır. Nizamının sənət dilinə türk dili baxımından yanaşmayan şərhçilər bu deyimlərin çoxunu izah edə bilməmiş, təxmini şəkildə şərh etmişlər".

Tədqiqatçı Nizami Gəncəvi əsərlərinin ilk dəfə XIV əsrdə Qızıl Orda şairi Qütb tərəfindən tərcüməsi fikrinə etiraz edib. Əsaslandırır ki, Qütbdən yarım əsr öncə, 1313-cü ildə türk şairi Gülşəhri ilk dəfə Nizami şeirini türk dilinə çevirib.

Həmid Araslı qeyd edib ki, Yaxın Şərqdə elm və ədəbiyyatın inkişafında səlcuqilərin böyük xidməti olub. Fars dilində yaranan şeirin ən qüdrətli nümayəndələri Səlcuqilər sarayında yetişib, Atabəylərin maddi və mənəvi yardımı sayəsində şöhrətlənib.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alimin türk-müsəlman dünyasından daha çox məşğul olduğu sənətkar Nizami Gəncəvidir. O, Azərbaycan renessansının bu dahi şəxsiyyəti haqqında monoqrafiya, “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı”, “Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbül-məsəlləri”, “Nizami və vətən”, “Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı”, “Nizaminin lirik şeirləri”, “Sirlər xəzinəsi”, “Ölməz məhəbbət dastanı”, “Nizami yaradıcılığında xalqlar dostluğu”, “Şairin dünya şöhrəti” və başqa məqalələrini yazıb. Həmid Araslı Nizaminin Yaxın və Orta Şərqlə əlaqələrini özbək, tacik, hind, türk, fars ədəbiyyatı ilə bağlı izah edib. Bu baxımdan, “Gülşəhri və Nizami”, “Qüdrətli şair, ictimai xadim”, “Cami və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən” məqalələrikonfranslar, tarixi bayramlar, ədəbi yubileylər, faktoloji bədii əlaqələr və tədris münasibətilə yazılıb.

Həmid Araslının Nizamiyə aid elmi-metodoloji tədqiqatlarının vacib tərəfi nədir? Alim yazır: “Xəmsə” elə böyük şöhrət qazanmışdır ki, bu mövzularda əsər yazmaq Yaxın Şərqdə şairlik sınağı kimi qiymətləndirilmişdir”. “Nizaminin adı Şərq təzkiyə müəllifləri və tarixçilərinin əsərlərində böyük sayğı ilə anılmışdır”. “Yaxın Şərq xalqları Nizami əsərlərini əsrlər boyu orijinalda oxuduqları kimi, onu başqa dillərə çevirmək yolu ilə də şairi öz ölkələrində şöhrətləndirməyə çalışmışlar”.

Həmid Araslının türk-islam məcrasında məşğul olduğu ikinci böyük sənətkar fars-tacik şairi Əbdürrəhman Camidir. O, bütün dünya xalqlarının tanıdığı və zəngin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı olan sənətkardır. Ə.Cami özündən əvvəlki sənətkarlara bələd olub, mənzum və mənsur əsərlərində onlardan bəhs edib. Azərbaycan hökmdarlarını, alim və şairlərini tanıyıb, onlarla məktublaşıb. “Baharistan” və “Nəfəhatül-üns” əsərlərində Xaqani, Nizami, Şah Qasım Ənvar və Əssar Təbrizi haqqında məlumat verib.

Tədqiqatçıya görə, Ə.Camiyə təsir edən ilk qaynaq Xaqani Şirvani yaradıcılığıdır. Xaqani ilk dəfə qəsidələrinə fəlsəfi məzmun aşılayıb, “Qəsideyi-şiniyyə” Şərq şairlərinin 40-dan çoxuna təsir edib. Ə.Caminin “Cilair-ruh” qəsidəsi də Xaqani əsərinə cavab olaraq yazılıb.

Fars-tacik şairi Nizaminin “Xəmsə”sinə cavab yazıb. Teymurilər sarayında (XV əsr) Ə.X.Dəhləvi yaradıcılığı Nizamidən üstün tutulub. Cami isə əksinə, Sultan Hüseyn Baykara və tərəfdarlarından fərqli olaraq Nizami yaradıcılığını yüksək qiymətləndirib, onu Ə.X.Dəhləvi sənətindən artıq tutub. Cami üç əsərlə Nizamini təqlid edib, lakin “Xirədnameyi-İskəndəri” və “Yeddi gözəl” mövzularında əsər yazmayıb.

Həmid Araslı göstərir ki, Əbdürrəhman Caminin şeirlərinə də Nizaminin təsiri olub. O, Marağalı Əşrəf və Şah Qasım Ənvardan da bəhrələnib. Onun Mirzə Cahanşah Həqiqiyə məktubu da olub. Herat şəhərinə qayıtdıqdan sonra Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubla da məktublaşıb.

Azərbaycan şairləri də Camini ustad kimi seviblər. M.Füzuli “Ənisül-qəlb” əsərlərində onu hörmətlə xatırlayıb və “Hədisi-ərbəin” əsərini dilimizə çevirib, qəzəl və qəsidələrinə də nəzirələr yazıb, ondan təzminlər edib. Mirzə Fətəli Axundzadə də Ə.Cami irsinə bələd olub, onun fəlsəfi görüşlərini qiymətləndirib, fəlsəfi məktublarında Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizi, Cəlaləddin Rumi və Əbdürrəhman Cami fəlsəfəsini Qərb panteizmi ilə müqayisə edib. M.F.Axundzadənin fikir qaynağında Cami, Ş.M.Şəbüstəri və Rumi fəlsəfəsi əsas olub. Caminin adı M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və M.Ə.Sabirin əsərlərində də çəkilib. Sənətkarın “Yusif və Züleyxa”, “Baharistan” əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub.

Həmid Araslı ədəbi əlaqələr məcrasında ilk növbədə milli-dini və siyasi-ideoloji mənsubiyyəti, habelə Nizami və ona yaxın qüdrətli şairləri: Homer, Firdovsi, Əlişir Nəvai, Dante, Füzuli, Şekspir və Puşkini əsas götürməklə araşdırmalar aparıb. Məs., tədqiqatçı üçün Əlişir Nəvai kimdir? Dövrünün nadir siması, özbək xalqının mədəni inkişafında görkəmli alim, fədakar dövlət xadimi, incəsənət hamisi. Şair ömrünün 50 ilini ədəbiyyata sərfləyib, lirik şeirləri ilə məşhur olub, həyatı boyu qəzəl yazıb, dörd “Divan” yaradıb, onları “Xəzayinül-məani” - mənalar xəzinəsi adlandırır. Sənətkarın əsas mövzusu məhəbbət olub. Böyük türk şairi Nizami, Dəhləvi, Sədi, Hafiz və Camini müəllimləri sayıb. Sənətkar dövlət və idarəçiliyə aid fikirlərini “Məxzənül-əsrar”ın təsvir-təhkiyə formasında olan “Heyrətül-əbrar”da verib. “Leyli və Məcnun”u heç bir əsərə bənzətməyib, zəmanəsini göstərüb. “Xəmsə”sinin üçüncüsü “Fərhad və Şirin”də arzularını ifadə edib. Dördüncü poeması “Səbeyi-səyyad”ı Nizaminin “Yeddi gözəl”inin quruluşunda yazıb. Son əsəri “Səddi-İsgəndər” də “İsgəndərnamə”dən təsirdir. Həmid Araslı “Qüdrətli şair, ictimai xadim”, “Nizami və özbək ədəbiyyatı”, “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqalələrini Əlişir Nəvaiyə, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrə həsr edib.

Ədəbiyyatşünas-alim “Nizami və özbək ədəbiyyatı” məqaləsində türk-müsəlman xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrini aydınlaşdırıb. O, Xaqani, Nizami, Rumi, Nəvai və Füzulini türk qövmlərinin tarixi birliyində nadirsənət abidələri hesab edib. Alim yazır ki, Nizaminin Şərq, Orta Asiya xalqlarına, xüsusən, özbək tarixi və mədəniyyətinə dərin bələdliyi olub. Fərabî, İbn Sina, Biruni, M.Kaşğari, Yusif Xas Hacibi öyrənib. Həmid Araslı bu baxımdan Orta Asiya tarixi, iqtisadi həyatı, məişəti, dili və adətlərini müşahidə

üçün şairin bədii obrazlarını xatırladı. Nizami Orta Asiyanın Qaraxan, Qədirxan, Gurxan, Mahmud kimi tarixi şəxsiyyətlərinin adlarını tez-tez işlədib.

Nizami əsərlərinin ən qədim əlyazmaları XIV əsrin sonlarına aiddir. Özbək xalqı XIV əsrdən etibarən Nizami əsərlərini fars və türk dillərində oxumağa başlayıb. İlk dəfə Qütb XIV əsrdə Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasını türkcəyə tərcümə edib (əlyazması Paris milli kitabxanasındadır), Polyak alimi Zayonçovski fotosurəti və transkripsiyası ilə birlikdə nəşr edib, sonra Qazan və Daşkənd nəşrləri gəlib.

Həmid Araslıya görə, Nizami mövzuları ilə Ə.Nəvaidən əvvəl Heydər Xarəzmi məşğul olub. Ondan sonra Ə.Nəvai, daha sonra dövlət xadimi, şair və tarixçi Zəhirəddin Məhəmməd Babur gəlib. O, “Baburnamə” və “Müxtəsər”də Nizaminin, onun əsərlərinin adlarını çəkib. Dahi şairin yaradıcılığı ilə sonra Xacə, Ahagi, Buxaralı Övhi məşğul olub. XV-XVI və XVII-XVIII əsrlərdə özbək təzkirlərində də Nizami adı hörmətlə çəkilib. XX əsrdə Şərəfəddinov, Sədrəddin Eyni, Qafur Qulam, Aybək, Hadi Zərifov, Məqsud Şeyxzadə, A.Xaytmetov, Mollayev, Vahid Abdullayev, Sadircan Erkinov özbək Nizamişünaslığında mühüm rol oynayıblar.

Ədəbi araşdırıcı “Qüdrətli şair, ictimai xadim” məqaləsində Əlişir Nəvaini Homer, Əbülqasim Firdovsi, NizamiGəncəvi, Aligyeri Dante, Məhəmməd Füzuli, Uilyam Şekspir, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin kimi dahilərin sırasında görüb, müasiri Bəsiri, Kişvəri, Füzuli və Qövsinin ondan öyrəndiyini, Sam Mirzə və Sadiq bəy Əfşarın onun “Məcalüsün-nəfais” əsərindən istifadə etdiyini yazıb. Alim “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində göstərib ki, Nizamidən başqa, Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi və Şah Qasım Ənvar poeziyasını dərinlən öyrənib, Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, Məktəbi və Füzulidən də poetik təsirlənib, Nizami mövzularında dəyərli “Xəmsə” yaratdı.

XVI-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yazılmış təzkirə və cümlələrdə Əlişir Nəvaidən geniş bəhs edilib, əsərlərindən nümunələr verilib. XIX əsrdə Azərbaycandakı ədəbi cəmiyyətlərdə Nəvai qəzəllərinə də Füzuli qəzəlləri kimi nəzirələr yazılıb.

Həmid Araslının Yaxın və Orta Şərqlə xalqları ədəbiyyatından məşğul olduğu üçüncü görkəmli sənətkar Əmir Xosrov Dəhləvidir. Nə üçün məhz Dəhləvi? Alim yazır ki, Azərbaycan və Hindistan xalqlarının əlaqələr tarixi qədimdir. “Azərbaycan xalqının qabaqcıl nümayəndələri mədəniyyəti ilə yaxından tanış olduğu kimi, Hindistan xalqlarının görkəmli simaları da Azərbaycanla və onun zəngin mədəniyyəti ilə həmişə maraqlanmışlar. Bu xalqların mədəniyyəti, xüsusən ədəbiyyatları bir-birinə qüvvətli təsir göstərmişdir”. Həmid Araslı belə əlaqələrin zəminini ilk növbədə iqtisadi sahədə görüb. “Hələ X əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər, yəni Hindistanın ingilislər tərəfindən işğalına qədərki əsrlərdə Azərbaycanda bir çox hind tacirləri olduğu kimi, Azərbaycan tacirləri də tez-tez Hindistana getmiş, ticarət əlaqələri ilə birlikdə Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələr də gündən-günə genişlənmişdir”. Belə iqtisadi-mədəni əlaqələr Qətran Təbrizinin əsərlərində ifadəsini tapıb.

Nizami Gəncəvi Hindistan haqqında daha ətraflı məlumat verib. O, “Yeddi gözəl”də Hindistanı mədəni ölkələrdən biri kimi xatırladı və hind şahzadəsinin nağılını verib. “Xosrov və Şirin”də “Pançatantran” (“Kəlilə və Dimnə”dən) istifadə edib. Şair “İsgəndərnamə” qəhrəmanını Hindistana da aparıb, oranın təbiəti, filosofları və təbiblərindən danışdı. Hind fəlsəfəsi ilə yunan fəlsəfəsini qarşılaşdırıb, üstünlüyü hind fəlsəfəsinə verib. Nizami “Xəmsə”si əsasında ilk kitab Hindistandan çıxıb. Əmir Xosrov Dəhləvi “Xəmsə”sində hər poemanı Nizaminin adı ilə başlayıb, adı ilə bitirib. O, Əfzələddin Xaqani Şirvani və Mücirəddin Beyləqanını da yüksək qiymətləndirib. Dəhləvinin əsərləri Füzulinin də diqqətini cəlb edib. “Ənisül-qəlb”də onu xatırlayıb.

Azərbaycan-Hindistan əlaqələri XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəlində, Əkbər Şahın vaxtında daha çox güclənib. Bir çox Azərbaycan şairi, ədib və alimləri Hindistana gedib, qiymətli əsərlərini orada yaradıblar. Məsihi, Saib Təbrizi, İbrahim Ordubadi uzun illər Hindistanda yaşayıb, bir çox əsərlərini burada yazıblar.

Cahanşah dövründə Məmməd Saleh Təbrizi, Şərəfəddin Təbrizi Hindistana gedib, Benqalda yaşayıblar. Kəmaləddin Mir Hüseyn də yaradıcılığını Hindistanda davam etdirib. Mirzə Sadiq Ordubadi Dəgən şəhərində yaşayıb, Nizayi Şahın sarayında olub. Mahmud bəy Füsuni, Qasım xan Təbrizi, Kəlbəli Təbrizi, Lütfi Təbrizi, Məbdi, Əbdüləli Məhvi, Hacı Müzəffər Təbrizi, Məmməd Hüseyn Məlum Kəşmirə gedib, orada yaradıcılığını davam etdirib, - H.Araslı belə məlumat verib.

Mirzə Məhəmməd Münşi Təbrizi hind dilində yazıb-yaratdı. Hacı Ordubadi də Hindistanda yaşayıb. XVI-XVIII əsrlərdə Hindistan təzkirlərində Azərbaycan yazıçıları, habelə, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizidən bəhs edilib.

XVIII əsrdə Nadir şah dövründə Mirzə Abutalıb xan Təbrizi, Arif təxəllüslü Abdulla Təbrizi Benarisdə yaşayıb. XIX əsrdə Furuqi Təbrizi də Hindistanda olub. XVIII əsrdə hind abidəsi “Pançatandra” Azərbaycan dilinə tərcümə edilib və s.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Zeynəlabidin Şirvani üç əsərində Hindistan şəhərini, məişətini təsvir edib. O, hind xalqının tarixini, fəlsəfəsini, adət-ənənəsini, əfsanə və rəvayətlərini ətraflı qələmə alıb. M.F.Axundzadə də ölkənin tarix və fəlsəfəsinə bələd olub, Hindistan alimləri ilə məktublaşdı. Səməd Vurğun hindlilərin taleyindən bəhs edib, “Buruqlar səltənəti” poemasında Rabindranat Taqordan

parçalar verib. Həmid Araslı “Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən” məqaləsini Hindistanın respublika elan edilməsi münasibətilə qələmə alıb.

Həmid Araslının türk-islam dünyasından araşdırma obyektini etdiyi daha bir ədəbi şəxsiyyət Tofiq Fikrətdir. Alim Tofiq Fikrət poeziyasının humanizmini, fərdi üslubunu və elmi-tənqidi nəşrini nəzərdə tutaraq şairin 100 illiyi münasibətilə “Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsini qələmə alıb. Tədqiqatçı yazır: “Fikrətin təsiri, Türkiyənin xaricində onun yaradıcılığına verilən dəyər hələlik ətraflı tədqiqatdan kənarda qalmaqdadır”. “Bu böyük insanpərvər şairin zəngin və mənalı yaradıcılığı yalnız türk xalqı üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün dəyərli olduğundan bir çox ölkələrdə, o sıradan sovet ittifaqında, xüsusilə Azərbaycanda bu doğum günü məhəbbətlə qeyd ediləcəkdir”.

Azərbaycan ziyalılarının çox oxuduqları türk sənətkarları Namiq Kamal, Ziya Paşa, Rəcəizadə Əkrəm, Əbdülhəq Hamid, Rza Tofiq, xüsusilə, Məhmət Əmin və Tofiq Fikrət olub. Azərbaycanda Rəşad Nuri, Xalidə Ədib, Nazim Hikmət, Əziz Nesin, Yaşar Kamalı tanımayan yoxdur.

Tofiq Fikrətin Azərbaycan mətbuatında şeirləri ilk dəfə 1906-cı ildə “Füyuzat” jurnalının ikinci nömrəsində nəşr edilib. Əli bəy Hüseynzadə şairin poeziyasına böyük qiymət verib. Sənətkarın adı 1912-ci ildən dərs kitablarına salınıb, orta məktəbdə tədris edilib. Şeirləri Abdulla Şaiqin “Gülzar”, Fərhad Ağzadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” ndə verilib. H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Vurğun Tofiq Fikrət poeziyasının zəngin ənənələrindən faydalanıb.

Tofiq Fikrət yalnız Türkiyədə deyil, Yaxın Şərq ədəbiyyatında mühüm rol oynayıb, poetikasının təsiri özbək, türkmən, tatar, başqırd, habelə, XX əsr fars ədəbiyyatı, Mirzadə Eşqi, İrəc Mirzə və Arif Qəzvini yaradıcılığında özünü hiss etdirib, -alimin qənaəti belədir.

Həmid Araslı türk-müsəlman birliyi, qarşılıqlı əlaqə məsələsində Mirzə Ələkbər Sabirin də əhəmiyyətli rolunu görüb, şairin 100 illiyi münasibətilə “Sabir və Şərq ədəbiyyatı” məqaləsini yazıb. Göstərib ki, görkəmli lirik və satirik sənətkar Azərbaycan klassikləri ilə bərabər, Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz və Caminin əsərlərini dərinləndirib, onlardan tərcümələr edib.

Tədqiqatçı-alim M.Ə.Sabiri Azərbaycan, İran, Özbəkistan, Türkmənistan və Tatarıstanda yeni satirik şeirin nümayəndəsi, M.Möcüz, Ə.Nəzmi və Ə.Qəmküsarı isə M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçıları kimi qiymətləndirib.

M.Ə.Sabir Namiq Kamal, Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrət poeziyasını öyrənib, İran məşrutə hərəkatı, 1905-ci il Türkiyə inqilabı, Buxara, Tatarıstan və Qazaxıstandakı hadisələrə münasibətini ifadə edib. Lahuti M.Ə.Sabirin təsiri ilə yeni məzmunlu şeirlər yazıb, Əşrəf Gilani satirik sənətkarın şeirlərini fars dilinə tərcümə edib, ona nəzirələr yazıb.

Həmid Araslı bildirib ki, “Hophopnamə” Özbəkistanda oxunub, “Muştum” satirik jurnalı Sabir şeirindən qidalanıb, onlara nəzirələr yazılıb. Türkmənistandakı “Toxmaq” məcmuəsi ətrafında satirik şairlər toplanıb. Türkiyədə M.Ə.Sabir şeirinə nəzirə yazılışı 1909-cu ildən başlanıb, “Qaragöz” adlı satira jurnalı M.Ə.Sabir üslubuna həssas olub. Alim hesab edib ki, “türk mətbuatı geniş tədqiq olunsaydı, Sabir yaradıcılığının Türkiyə ədəbiyyatı üzərində təsiri aydınlaşdırıla bilər”.

Görkəmli füzulşünas Həmid Araslı Füzuli irsi ilə daha dərinləndirib məşğul olub, “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” adlı qiymətli monoqrafiyasını yazıb, Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixini, füzulşünaslıq haqqında tədqiqatları, habelə Füzuli və dünya ədəbiyyatını izləyib.

Alimin “Füzuli ərəb tədqiqatında” məqaləsi ərəb alimi Hüseyn Mucibin “Qədim türk şeirinin əmiri Bağdadlı Füzuli” kitabı (1967) haqqındadır. Əsər 2 hissədir. I hissə Füzulinin tədqiqi tarixi, dövrü, türk, fars, ərəb ədəbiyyatı ilə bağları, ədəbi mühit, əqidəsi, məzhəbi, sufizmi, dili, şəxsiyyəti və müasirləri ilə bağlıdır. II hissədə şairin ədəbi irsi araşdırılıb, türkdilli “Divan”ından, qəsidə, qəzəl və rübailərindən, “Bəngü-Badə”, “Leyli və Məcnun”, “Hədisi-ərbəin” əsərlərindən, farsca tərkübbənd, saqınamə və qəsidələrindən, “Divan”, “Ənisül-qəlb” və müəmmallarından məlumat verilib.

Araşdırmada “Şikayətnamə”, məktublar, “Leyli və Məcnun”, “Hədiqətüs-süəda” və “Divan”ına yazılmış müqəddimədən bəhs olunub. Farsca nəsr əsərləri kimi “Divan”ının müqəddiməsi, müəmmallarının müqəddiməsi, “Səhhət və Mərzə”, “Rindü-Zahid” əsərləri göstərilib.

Həmid Araslı əsərin təsvir və təhlilini verib, çatışan və çatışmayan cəhətlərini göstərib. Ərəb aliminin türk alimlərindən, onların Füzuli haqqında tədqiqatlarından geniş bəhrələndiyini bildirib. Alim iradlarını da göstərib: “Füzulinin yaradıcılığı haqqında aparılan zəngin tədqiqatın, nəşr edilmiş cildliyin və farsca şeirlərin ərəb aləminə məlum olmaması bu qiymətli kitabın ciddi nöqsanıdır”. Həmid Araslıya görə, Hüseyn Mucib Füzulinin ərəbdilli şeirlərinin ərəb ədəbiyyatında tutduğu mövqeyidə lazımınca qiymətləndirə bilməyib, ərəbcə şeirlərinin aşağı səviyyədə olduğunosöyləyib. Həmid Araslı: “Füzulinin mövcud ərəbcə şeirlərini klassik ərəb şeiri ilə deyil, onunla müasir olan iraqi ərəb şairlərinin əsərləri ilə müqayisədə düzgün fikir söyləmək olar”, - qənaətini ifadə edib.

Tədqiqatçı əsərin uğurlu cəhətlərini göstərib. Fars klassiklərindən Sədi, Hafiz, Rudəki və Firdovsi haqqında araşdırmaları, Y.E.Bertelsin “Fars ədəbiyyatı tarixi” əsərini oxuduğunu, özbək ədəbiyyatını türk

mənbələri əsasında öyrəndiyini bildirib. Həmid Araslı Hüseyn Mucibin “Qədim türk şeirinin əmiri Bağdadlı Füzuli” tədqiqatını Füzulışünaslığa faydalı xidmət hesab edib.

Alimin Füzuli haqqında bir məqaləsi də türk alimi Hasibə Mazıoğlunun “Füzuli-Hafiz” (1956) adlı doktorluq dissertasiyası ilə bağlıdır. Əsər giriş və 3 fəsildən ibarətdir. Girişdə Hafiz və Füzuliyə qədərki İran və türk ədəbiyyatındakı qəzəl janrının inkişafından bəhs edilib. I fəsil Füzuli “Divan”ının təhlilinə, şairin bədii dili, vəzn, qafiyə xüsusiyyətlərinə, II fəsil Hafiz “Divan”ının təhlilinə, fəlsəfə və əxlaqi görüşlərinə, dil, vəzn və qafiyə xüsusiyyətlərinə, III fəsil Füzuli və Hafiz “Divan”larının müqayisəsinə, şairlərin həyatı və dövrlərinə, dini etiqad və fəlsəfi görüşlərinə, məhəbbətə münasibətlərinə, Füzuli və Hafiz şeirlərinin bədii cəhətdən müqayisəli analizlərinə həsr edilib.

Kitabda Həsənoğludan Füzuliyə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salınıb, Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqilliyi, Şərq və Qərb türkcəsindən fərqliliyi, Türkiyə təzkiyəçilərinin Füzulinin dil və üslubuna orijinal baxışı düzgün izah olunub, - H.Araslı bu qənaətdədir. Alim şərh və izahlarında obyektivliyə çalışıb, analizlər aparıb, əsasən təqdir etdiyi əsərdə qüsurları da qeyd edib, bildirib ki, “lakin müəllif elmi prinsipə əsaslanmadan Azərbaycan və türk “Divan” müəlliflərinin yaradıcılığını klassik İran ədəbiyyatının təsirində göstərməyə çalışmışdır”. Halbuki bu, İran və Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olmalı idi. Aydınlaşdırıb ki, fars dili Yaxın Şərq ədəbiyyatı üçün məcburi olduğu üçün fars ədəbiyyatının türk xalqlarına təsiri də təbii, türk xalqlarının da fars ədəbiyyatına təsiri labüd idi. Bu mənada Füzulini İran ədəbiyyatının təsiri ilə izah etmək düzgün olmazdı. Alimə görə, Hasibə Mazıoğlu Füzulini təsəvvüfdən ayrı, Füzuli məhəbbətini real, insani həyatla bağlı izah edib, onun təsəvvüf və ilahi eşqdən uzaq olduğunu bildirib. Lakin uğurludur ki, alim Füzuli dilini Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında bir mərhələ hesab edib.

Həmid Araslı Hasibə Mazıoğlunun elmi mülahizələrinin yanlışlarını da göstərib. Bildirib ki, tədqiqat elmi-tənqidi mətnlər əsasında aparılmayıb. Alim hesab edib ki, Əli Nəhad Tərmanın çap etdiyi “Divan” Ə.Gölpınarlı nəşrindən (1948) daha düzgün, daha elmidir. Füzuli və Hafiz müqayisələrində yanlışlar vardır. Müəllif Füzuli şeirinin mövzu etibarilə Hafiz şeirindən məhdud olduğunu iddia edib. Həmid Araslı isə fərqi göstərib: Hafiz bir “Divan” müəllifi, Füzuli isə “Divan”lar müəllifi kimi tanınıb. Füzuli Şərq ədəbi mühitində seçilib, bədii irsi lirik, epik və fəlsəfi mövzularda olub, mövzu-məzmun baxımından zənginlik ifadə edib. Qənaəti bu olub ki, Füzuli yaradıcılığını “Divan” çərçivəsində başa düşmək düzgün olmaz. Hasibə Mazıoğlu Füzuli haqqında sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatlardan istifadə etməyib, Füzuli əsərinin yalnız 1944-cü il Bakı nəşrini göstərib, bir sıra elmi məlumatı təkrar edib, bununla belə, müəllifin əsəri Füzuli yaradıcılığının tanınmasında faydalı addım olub, - deyər füzulışünas-alim qeyd edib.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın “Ədəbiyyat tariximiz haqqında yeni əsər” məqaləsi “Varlıq” jurnalının nəşri və baş redaktoru doktor Cavad Heyətin jurnalında çap etdirdiyi məqalələr, 1979-cu ildə Tehranda ana dilində “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” adı ilə nəşr etdirdiyi kitab münasibətilə yazılıb. Müqəddimə doktor Həmid Nitqinindir.

Cavad Heyət ərəbdilli, farsdilli şairlər haqqında məlumat verib, “Azərbaycan türkcəsinin tarixinə qısa bir baxış” - giriş yazıb, birinci baxışda Həsənoğlu, “Qisseyi-Yusif” müəllifi Əli, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Şah Qasım Ənvar, Şeyx Əlvan Şirazi, Nəsimi, Həqiqi, Həbib və Xətəidən, ikinci baxışda Füzulidən (qüsurları: Bakıda nəşr olunmuş dörd cildliklə və monoqrafiya ilə tanış olmayıb, ən qədim “Divan”ı, “Mətləül-etiqaad”ın Bakı nəşrini görməyib, “Rindü-Zahid”, “Söhbətül-əsmar”ın adını çəkməyib), üçüncü baxışda “Töhfeyi-Sami”, “Məcməül-xəvas”, “Əhdi Bağdadi” təzkiyələri və oradakı Azərbaycan şairlərindən, (Saib Təbrizi və Qövs Təbrizi) geniş danışib, Qövsinin 1958-ci il Bakı nəşrindən, “Seçilmiş əsərləri”ndən və müqəddiməsindən xəbərsiz olub.

Dördüncü baxışda Molla Pənah Vaqif, beşinci baxışda Molla Vəli Vidadi və Şirvan şairləri, Aciz, Əbdürrəhman Dilbazoglu, Arif və Salikdən, altıncı baxışda Dəxil, Raci, Dilsuz, Qumri və Sərraf şeirindən, yeddinci baxışda Ləli, Heyran xanım, Xalxalı, Mirzə Mehdi Şükühidən, səkkizinci baxışda Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Mirzə Şəfi Vazeh və Qasım bəy Zakirdən, doqquzuncu baxışda XIX əsrin ikinci yarısındakı ədəbiyyatdan, Mirzə Fətəli Axundzadədən, Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbanu Natəvan və ədəbi məclislərdən, onuncu baxışda Azərbaycan mətbuatı, “Əkinçi” qəzeti və dramaturgiyanın inkişafından bəhs edib. Həmid Araslı kitabı həm də bəzi simaların yeni təqdimatına görə qiymətləndirib. Əsər farsca yazılıb. Kitabda Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Arif Ərdəbili, Marağalı Əvhədi, Əssar Təbrizi, Mirzə Əbdürrəhim Talıbov, Zeynalabdin Marağayidən danışılmayıb, lakin Həmid Araslı əsəri ədəbi həyatımızın fərəhli hadisəsi hesab edib.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, Əməkdar elm xadimi, akademik Həmid Araslı türk-müsəlman ədəbiyyatına aid mülahizə, rəy və məktublarm da müəllifidir. Bu tarixi-ədəbi şəxsiyyət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri məcrasında qiymətli tədqiqatların müəllifi olub, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və tarixçiləri sırasında görkəmli yer tutur. 11 fevral 2019-cu il tarixli Prezident Sərəncamına əsasən AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun 25 fevral 2019-cu ildə keçirdiyi elmi sessiyasında akademik İsa Həbibbəyli, Əməkdar elm xadimi Qəzənfər Paşayev, professorlar Şirindil Alışanlı, Fəridə

xanım Əzizova, Paşa Kərimov və Əlizadə Əsgərlinin məruzələri də bu elmi həqiqəti bir daha bəyan etdi.
Ruhu şad olsun!